

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОМ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ПІДОЗРЮВАНОВОГО

КОРОВАЙКО Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.1: 342.7

Стаття посвячена дослідженню питань забезпечення в отечественном уголовном судопроизводстве права на свободу и личную неприкосновенность подозреваемого. Осуществлен анализ как действующего уголовного процессуального законодательства Украины, так и международных нормативно-правовых актов в исследуемой сфере, а также прецедентной практики Европейского суда по правам человека. Автором даны предложения и рекомендации по поводу дальнейшего урегулирования и законодательного решения выявленных проблемных вопросов в части надлежащего обеспечения судом реализации международных стандартов права на свободу и личную неприкосновенность подозреваемого в уголовном процессе Украины.

Ключові слова: кримінальне судочинство, підозрюваний, право на свободу та особисту недоторканність, обмеження конституційних прав і свобод особи, судові оскарження, судовий контроль, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми

Євроінтеграційні процеси в Україні потребують від держави суттєвих змін у всіх галузях права в бік посилення гарантій прав та свобод людини і громадянина. Саме тому, мабуть, реформування кримінального процесуального законодавства, що відбувається останнім часом, перш за все викликано потребами більш ефективного захисту прав людини та посилення дієвості всієї системи кримінальної юстиції. У цьому аспекті особливого значення набувають питання забезпечення конституційних прав і свобод людини, серед

яких важливе місце займає право на свободу та особисту недоторканність. Його забезпечення та реалізація, враховуючи його значення для особи, повинні здійснюватися на такому ж рівні, як вони гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та тлумачаться Європейським судом з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми сутності та забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність досліджували такі вчені, як Ю. М. Грошевий, Л. П. Расказов, В. М. Корнуков, М. М. Короткий, Л. М. Лобойко, В. І. Маринів, В. В. Назаров, В. Т. Нор, В. С. Олійник, А. А. Опалева, В. А. Патюлін, І. Л. Петрухін, О. О. Пунда, М. І. Сірий, С. В. Слинко, В. М. Тертишник, Е. Ф. Куцова, Л. Д. Удалова, І. В. Упоров, О. Г. Яновська та інші. Проте, незважаючи на значний внесок вказаних науковців у цій сфері, існують проблемні питання, що потребують наукового вирішення.

Не вирішені раніше проблеми

У галузі права існують міжнародні документи, що визнаються міжнародною спільнотою як міжнародно-правові стандарти прав людини та кримінальної процесуальної діяльності. І хоча більшість з них була врахована вітчизняним законодавцем під час розробки та прийняття нового КПК України, однак, окремі його положення, що стосуються права особи на свободу та особисту недоторканність, не в повній мірі відповідають міжнародно-право-

вим стандартам. Особливо це стосується тих учасників кримінального провадження, чії права у цій сфері можуть бути обмежені у найбільшому ступені, зокрема, підозрюваного.

Метою статті є розгляд та аналіз стану забезпечення судом реалізації міжнародних стандартів права на свободу та особисту недоторканність підозрюваного у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу

Відмітимо, що специфіка кримінального провадження полягає у тому, що в разі недостатньої його правової регламентації, відсутності певних стандартів здійснення, права людини можуть зазнавати не лише обмежень, а іноді можуть траплятися випадки їх порушення. Тому реалізація положень кримінального процесуального законодавства має здійснюватися з урахуванням потреби максимального забезпечення прав людини та застосування до кожного учасника процесу належної правової процедури. У контексті викладеного слід погодитись з В.В. Назаровим, що права людини, незважаючи на їх безперечну найвищу цінність у правовій демократичній державі, не можуть бути зведені в абсолют і бути завжди і в усіх випадках недоторканими, адже в сучасних умовах розвитку будь-якої держави практична діяльність осіб і органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, неможлива без обмеження конституційних прав людини [1].

Однак, поряд із такою можливістю повинна існувати система дієвих гарантій цих прав, де, навіть за необхідності їх обмеження, воно було б обґрунтованим, законним та тривало найкоротші строки. Саме тому в основних міжнародних актах з прав людини закріплено відповідні гарантії, у том числі і право кожної людини на свободу і особисту недоторканність (Загальна декларація прав людини 1948 року (ст. 3, ст. 9); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (п. 1 ст. 9); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (п. 1 ст. 5) (далі-Конвенція); Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року «Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином» та ін.). Зазначені міжнародно-правові

документи належним чином сприяють розвитку внутрішнього законодавства країн світової спільноти у напрямі як забезпечення прав і свобод людини, так і встановлення законних підстав їх обмеження.

Євроінтеграційні процеси, до яких долучилася Україна, як вже відмічалось, впливають на всі сфери суспільного життя, в тому числі і на внутрішнє право. Перш за все це проявляється у пристосуванні чинних правових норм до загальноновизнаних стандартів у тій чи іншій сфері, що є результатом виконання Україною її міжнародних зобов'язань. Важливим кроком на шляху наближення національного законодавства до загальноновизнаних міжнародно-правових стандартів у галузі прав і свобод людини є прийняття у 2012 році нового КПК України. І не безпідставно О. В. Скрипнюк зазначає, що із розвитком України як демократичної, правової, соціальної держави зростає потреба у вдосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження й забезпечення конституційних прав та свобод людини, де прикладом цього є те, що Основний Закон країни затвердив європейські принципи національного й міжнародного судового захисту прав і свобод людини [7, с. 56-57]. Саме тому міжнародні стандарти прав та свобод людини і громадянина, у тому числі і ті, що стосуються сфери кримінального судочинства, при ухваленні тексту КПК України були віднесені до джерел кримінального процесуального законодавства України (ст. 1).

Особлива увага держави в сфері захисту прав людини, як зазначалося вище, має зосереджуватися насамперед під час кримінального провадження. Здійснення ефективного судового контролю, відповідно до положень Конвенції, є необхідним не лише для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, але також для того, щоб убезпечити від можливого неналежного поведіння з особою, коли вона є особливо вразливою. При цьому вимоги п. 3 ст. 5 Конвенції передбачають обов'язкову та невідкладну судову перевірку підстав для позбавлення волі після первинного затримання й взяття під варту підозрюваного в злочині. У свою чергу, положення ст. 29 Конституції України визначають затримання, арешт і тримання під вартою як

примусові заходи, що обмежують право на свободу та на особисту недоторканність особи і які можуть застосовуватися тільки на підставах та в порядку, встановлених законом [8]. Зокрема, ці підстави та порядок передбачені главами 1, 18 КПК України. Тому не безпідставно, на реалізацію конституційних положень її ст. 29 у кримінальному процесуальному законодавстві серед засад кримінального провадження у ст. 12 КПК України окремо виділено засаду забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Її зміст О. П. Кучинська цілком слушно розкриває, як широке правове положення, відповідно до якого учасники кримінального провадження, незалежно від процесуального статусу, повинні мати реальну можливість вільного вибору форм поведінки в межах чинного законодавства, бути захищеними від будь-яких незаконних обмежень їх індивідуальної свободи, фізичної та психічної недоторканності [9, с. 11]. Саме таке тлумачення гарантій цього права особи і утворює дієвий механізм його захисту. До складових цього механізму варто віднести те, що особа, по-перше, захищена від незаконного обмеження її права (ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою), по-друге, їй надана можливість захисту від порушення у той чи інший спосіб (кожному має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено права та надано можливість захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника), по-третє, вона може звернутися за судовим захистом її права (кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання).

Досліджуючи питання, що стосуються обмежень конституційних прав громадян у кримінальному процесі, доречно звертати увагу на діяльність Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ), рішення якого безпосередньо впливають на удосконалення досліджуваних стандартів. Більше того, положення ч. 5 ст. 9 КПК України наголошують на тому, що кримінальне процесуальне законодавство України має застосовуватися з урахуванням практики ЄСПЛ, яка, до речі, є невтішною, оскільки проблеми забезпечення права на свободу та особисту недоторканність залишаються актуальними і як такі, що постійно кон-

статуються у справах проти України (справа «Харченко проти України», рішення від 10 лютого 2011 року) [10]. Вказане повністю узгоджується зі змістом ч. 3 п. 1 інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-558/0/4-13 від 5 квітня 2013 р. «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» [11]. У контексті викладеного, подальшого правового врегулювання та особливої уваги під час кримінального провадження потребують аспекти процесуального статусу підозрюваного.

За часів дії КПК України 1960 року на сторінках юридичної літератури неодноразово висловлювались слушні пропозиції щодо доцільності запровадження у його положеннях обов'язку органів досудового розслідування у протоколі затримання зазначати час фактичного затримання особи [12, с. 104]. Особливої актуальності це питання набувало, коли в подальшому до такої особи застосовувався запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Вважаємо, що окреслене питання належним чином вирішено законодавцем у положеннях ст. 209 КПК України, згідно з якою особа вважається затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. Більш того, у вимогах до змісту протоколу затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбачених ч. 5 ст. 208 КПК України, при зазначенні місця, дати і точного часу (години і хвилини) затримання йде посилення саме на положення ст. 209 КПК України. На жаль, діяльність правозастосовних органів з досліджуваного питання є небездоганною, а тому не залишилась без уваги ЄСПЛ. Зокрема, в рішенні Суду від 19 січня 2012 року у справі «Смолик проти України» констатується, що незадокументоване затримання особи є повним запереченням принципово важливих гарантій, що містяться в ст. 5 Конвенції, і складає найбільш серйозне порушення цього положення [13]. Відмову від документування дати, часу і місця затримання, імені затрима-

ного, причини затримання, а також імені особи, що здійснювала затримання, слід вважати несумісною з вимогами законності та самою метою ст. 5 Конвенції.

Важливим чинником щодо забезпечення права на свободу та особисту недоторканність учасників кримінального провадження, в тому числі і підозрюваного, є гарантована законом можливість оскарження процесуальних рішень. Так, зміст ст. 55 Конституції України, що стосується гарантії прав на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади повністю відповідає ч. 4 ст. 5 Конвенції. У свою чергу, положення глави 26 КПК України передбачають процедуру оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого. Як відомо, у порівнянні із іншими процедурами, судовий порядок розгляду скарг забезпечує більш широкі можливості зацікавлених осіб у відстоюванні своїх інтересів, а також обов'язковість прийнятого за результатами розгляду скарги рішення. Разом з тим положення чинного КПК України на відміну від ст. 106 КПК України 1960 року [14], не передбачають процедури оскарження рішення про затримання особи за підозрою у вчиненні злочину. Це створює ситуацію, коли суд позбавлений можливості забезпечити особі повноцінну реалізацію її права на те, щоб у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

У зв'язку з тим вважаємо, що положення кримінального процесуального законодавства в даному аспекті не в повній мірі забезпечують ефективні засоби захисту прав підозрюваного його прав на свободу та особисту недоторканність. Окреслені положення вітчизняного кримінального процесуального законодавства також не узгоджуються із законодавством деяких європейських країн. Так, наприклад, згідно із § 117 КПК Німеччини доки обвинувачений перебуває в попередньому ув'язненні, він у будь-який час може клопотати про перевірку судом підстав щодо скасування постанови про арешт або призупинити його виконання у зв'язку з можливістю застосувати «гарантії» [15]. Тому слід погодитись з О. Г. Яновською, яка відмічає, що обмеження права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора або слідчого судді, що зачіпають права та законні інтереси громадян, лише на

тій підставі, що ці особи не визнані в належному порядку учасниками провадження або не віднесені ст. 303 КПК України до осіб, що мають право оскаржувати те чи інше рішення, дію чи бездіяльність слідчого або прокурора, не відповідає основним положенням Конституції України [16, с. 13].

Отже, вважаємо, що вищезгадане рішення має оскаржуватись, а відповідно підозрюваний мати право його оскаржувати, не лише під час підготовчого судового засідання, як передбачено КПК України, а й в ході досудового розслідування. Для усунення вищевказаних прогалин доречно доповнити ч. 3 ст. 42 КПК України та ч. 1 ст. 303 КПК України положеннями, що стосуються права підозрюваного, його захисника чи законного представника подати скаргу слідчому судді на рішення про затримання за підозрою у вчиненні злочину безпосередньо після його прийняття. Або право підозрюваного, обвинуваченого, що передбачене п. 6 ч. 3 ст. 42 КПК України, викласти у наступній редакції: «У будь-який час вимагати перевірки обґрунтованості затримання, у тому числі шляхом оскарження його в суді».

Окреслене питання знайшло своє відображення в практиці ЄСПЛ, який у своїх рішеннях зазначає, що п. 4 ст. 5 Конвенції передбачає право осіб, яких затримано або взято під варту, на перегляд процесуальних і матеріально-правових умов, які з точки зору Конвенції є суттєвими для забезпечення «законності» позбавлення їх свободи. Це означає, що компетентний суд має перевірити не лише дотримання процесуальних вимог національного законодавства, а й обґрунтованість підозри, на підставі якої здійснено затримання, та легітимність мети, з якою особу затримано і потім узято під варту (справа Буткявічюс проти Литви» (*Butkevicius v. Lithuania*), [17], (справа «Харченко проти України», рішення від 10 лютого 2011 року) [10].

Більше того, ЄСПЛ у рішенні від 20 вересня 2002 року по справі «Аль-Нашиф проти Болгарії», у якій предметом розгляду також були положення ч. 4 ст. 5 Конвенції, ЄСПЛ констатував, що вирішувати питання про законність затримання має лише суд, який є незалежним і неупередженим. Разом з тим, суд повинен бути компетентним, тобто уповно-

важеним розглядати законність затримання або взяття під варту та звільняти особу у випадку, коли затримання або взяття під варту є незаконним [18]. Отже, у рішенні йде мова не лише про перевірку судом законності затримання особи, а й виконання правил підсудності та дотримання інших гарантій права особи на справедливий суд.

Додатковою гарантією під час оскарження особою законності затримання є забезпечення процедури змагальності та рівності сторін, яка має включати: доступ затриманого до юридичної допомоги; доступ затриманого і його захисника до документів, що мотивують обмеження свободи; можливість затриманого бути присутнім під час розгляду судом питання про законність затримання; можливість затриманого підготувати матеріали для спростування доводів про затримання. Так, ЄСПЛ у рішенні від 13 березня 2007 року по справі «Кастравець проти Молдови» зазначив, що відсутність змагальної процедури та рівності сторін під час оскарження законності затримання є порушенням ч. 4 ст. 5 Конвенції [19].

Висновки

На підставі викладеного можна стверджувати, що для належного забезпечення права на свободу та особисту недоторканність підозрюваного необхідно до положень КПК України внести зміни та доповнення, які стосуються розширення сфери судового контролю під час досудового розслідування.

У контексті практики ЄСПЛ аналіз досліджуваних питань вказує на те, що для забезпечення дієвості міжнародних стандартів у кримінальному судочинстві, вітчизняними науковцями та практиками має бути опрацьований дієвий процесуальний механізм такого судового контролю за дотриманням права на свободу та особисту недоторканність підозрюваного. Особливої уваги при цьому заслуговують питання забезпечення права на оскарження до суду у будь-який час рішення про затримання за підозрою у вчиненні злочину безпосередньо після його прийняття.

При обґрунтуванні процесуальних дій і рішень щодо затримання особи під час кримінального провадження має враховуватися не лише національне законодавство, а й практика ЄСПЛ, що приведе до зменшення кількості

звернення громадян України до цієї міжнародної інституції, а також сприятиме утвердженню засад верховенства права та законності. У свою чергу, звернення до практики ЄСПЛ, її аналізу та узагальнення надасть можливість як правозастосувачу, так і законодавцю забезпечити формування та функціонування дієвого процесуального механізму запобігання порушень права громадян на свободу та особисту недоторканність як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

У цьому контексті перспективними напрямом подальших наукових досліджень є з'ясування відповідності засад кримінального провадження, що передбачені КПК України, їх змісту та механізмів реалізації існуючим міжнародним стандартам у сфері кримінального судочинства.

Література

1. Назаров В. В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на вдосконалення стандартів обмеження конституційних прав людини // Національна бібліотека ім. Вернадського/ Європейські перспективи № 1, 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evp/2011_1_1/Nazarow.Pdf.
2. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р.: неофіц. пер. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon5.rada.gov.ua.
5. Права человека : Сборник международных договоров. – Нью-Йорк ; Женева : ООН, 1995. – Т. 1. – Ч. 1 : Универсальные договоры. – 1995. – 493 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
7. Скрипнюк О. В. Права і свободи людини та громадянина: міжнародні стандарти,

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню питань забезпечення у вітчизняному кримінальному судочинстві права на свободу та особисту недоторканність підозрюваного. Здійснено аналіз як чинного кримінального процесуального законодавства України, так і міжнародних нормативно-правових актів у досліджуваній сфері, а також прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Автором надано пропозиції та рекомендації з приводу подальшого врегулювання та законодавчого вирішення виявлених проблемних питань в частині належного забезпечення судом реалізації міжнародних стандартів права на свободу та особисту недоторканність підозрюваного у кримінальному процесі України.

SUMMARY

The article is devoted to examination of the issues of securing suspect's right to freedom and personal safety in domestic criminal legal proceedings. It provides analyses of current criminal procedural legislature of Ukraine and international normative-legal acts in the examined sphere, as well as case law of European Court of Human Rights. The author works out propositions and recommendations for further regulation and legislative resolution of the issues of proper judicial securing realization of international standards of suspect's right to freedom and personal safety in criminal legal proceedings of Ukraine.

національна практика та проблеми їх конституційної модернізації в Україні / О.В. Скрипнюк // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 125. – С. 56-63.

8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. – № 30. – ст. 141.

9. Кучинська О. П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : дис. докт. юр. наук. : 12.00.09. / О. П. Кучинська. – Київ. 2013. – 460 с.

10. Рішення у справі «Харченко проти України» (Kharchenko, Ukraine) від 10 лютого 2011 року (заява № 40107/02): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_979.

11. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ-№ 223-558/0/4-13 від 5 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/informacijni_listi.htm.

12. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія. – Харків : НикаНова, 2011. – 272 с.

13. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Смолик проти України» від

19 січня 2012 року . Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_662.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

15. Кримінально-процесуальний кодекс Німеччини від 1 лютого 1877 року: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/index.html.

16. Яновська О.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Вісник Академії адвокатури України. - 2013. - № 2. - С. 12-17.

17. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Буткявічюс проти Литви» від 26 червня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur.court.eu/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/butkyavichyus-protiv-litvy-postanovlenie-evropejskogo-suda>.

18. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Аль-Нашиф проти Болгарії» від 20 вересня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8380>.

19. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Кастраверц проти Молдови» від 13 березня 2007 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stari.iusinfo.si/EUII/EUCHR/dokumenti/2007/03/CASE_OF_CASTRAVE_v_MOLDOVA_13_03_2007.html.